

Innehåll

	Illustrationer	8
1	Den fria viljans problem	9
2	Frihet som fri vilja	33
3	Förnuftet	57
4	Naturen	71
5	Moral utan frihet?	91
6	Skepticism inför libertariansk frihet	99
7	Självbestämmande och viljan	111
8	Frihet och dess plats i naturen	127
	Referenser	150
	Ytterligare läsning	151
	Register	157

Illustrationer

1. **David Hume, av Louis Carrogis** 21
© Scottish National Portrait Gallery
2. **St. Thomas Aquinas, träsnitt från 1493** 42
© 2004 TopFoto.co.uk
3. **Duns Scotus** 44
© Scottish National Portrait Gallery
4. **Thomas Hobbes, c. 1669–70, av J. M. Wright** 73
Med tillstånd av National Portrait Gallery
5. **John Calvin, ung. 1550, Fransk stil** 92
Museum Boÿmans Van Beuningen, Rotterdam
6. **Immanuel Kant, 1791, av Dobler** 123
© 2004 TopFoto.co.uk

Den fria viljans problem

Vad är den fria viljans problem?

Vissa saker ligger helt utanför vår kontroll. Det som redan har hänt innan vi föddes, vilket slags universum vi lever i – sådant kan man på inget sätt bestämma över. Mycket som har med oss själva att göra ligger precis lika mycket utanför vår kontroll – att vi är människor och kommer att dö, vilken ögonfärg vi har, vilka erfarenheter som just nu bestämmer vår uppfattning om vår närmaste omgivning, och även många önskningar och känslor som vi bär inom oss.

Det finns emellertid annat som vi faktiskt har kontroll över, nämligen de handlingar vi utför nu och i framtiden. Om vi ska sitta hemma och läsa några timmar eller gå på bio, om vi ska resa på semester i år, om och hur vi tänker rösta i nästa val, om vi ska fortsätta att arbeta på kontor eller bryta upp och skriva på heltid – sådant kan vi själva bestämma över. Och det kan vi därför att dessa saker består av eller är beroende av våra egna överlagda handlingar – handlingar som vi själva bestämmer om vi vill utföra eller inte. Hur man agerar som en normal, mentalt frisk vuxen är ingenting man tvingas till av händelser i naturen eller av andra människor. Man bestämmer själv över sina egna handlingar.

Att vi själva bestämmer över våra handlingar är en idé som vi alla delar. Det är ett konstant och fundamentalt inslag i vårt tänkande som vi alla är villiga att gå med på. Och det är en oemotståndlig idé. Hur skeptiska vi än blir när vi studerar filosofi fortsätter vi alla, så snart vi är tillbaka i vardagslivet, att tro att vi själva bestämmer hur vi handlar. Att uppfatta oss själva som att vi styr

över våra handlingar ingår i det som låter oss betrakta livet som något ytterst värdefullt. I den mån vi kan styra hur vi själva handlar är vi också kapabla att forma våra liv i grunden, framgångsrikt eller misslyckat. Våra liv blir våra egna, inte bara något som ska avnjutas eller uthärdas, utan något som vi själva kontrollerar och skapar.

Det är i varje fall vad vi tror. Men bestämmer vi verkligen över våra handlingar? Styr vi verkligen över våra handlingar i samma grad som vi inte bestämmer över universums natur eller över många av våra egna övertygelser och känslor? Frågan huruvida vi någonsin har kontroll över hur vi handlar och vad denna kontroll innebär är vad filosoferna kallar för den fria viljans problem.

Och ett problem är det. Huruvida vi har kontroll över våra handlingar, och vad denna kontroll kräver och innebär, och huruvida och varför det är viktigt att vi har den – det är ett av filosofins allra äldsta och svåraste problem.

Att den fria viljans problem har en lång historia framgår av namnet. Frihet och vilja är två ord vi sällan använder i vardagslivet när vi talar om att vi styr över våra handlingar. Ändå har västerlandets filosofer i minst 2 000 år använt just de orden för att diskutera huruvida vi själva verkligen bestämmer hur vi handlar. Valen av dessa ord, frihet och vilja, säger oss en del om varför det har betydelse huruvida vi verkligen bestämmer över våra egna handlingar, och vad det i så fall innebär. Låt mig säga något om de båda orden. Jag börjar med frihet.

Den grekiske filosofen Aristoteles diskuterade handlingar och vår kontroll över dem i en av filosofins äldsta och viktigaste diskussioner om moral, Den Nikomachiska etiken. I Etiken talar Aristoteles visserligen om hur vi själva styr över hur vi handlar – han säger att våra handlingar är *ef hemin*, ordagrant ”för

oss själva” – men använder dock inte det grekiska ordet för frihet, *eleutheria*, för att beskriva denna kontroll. På hans tid användes *eleutheria* enbart i den politiska debatten, i betydelsen politisk frihet. Det var under perioden efter Aristoteles som de grekiska filosoferna började använda *eleutheria* i en ny och helt opolitisk betydelse, för att markera idén att vi har kontroll över våra handlingar. Ända sedan dess har filosofer som dryftat denna fråga följt de senare grekerna i spåret: samma ord, frihet, som används om vår politiska frihet, har också använts om enskilda personers kontroll över sina egna handlingar. Om det man gör verkligen ligger inom ens kontroll, då kan man också sägas vara fri att handla på ett annat sätt än vad man faktiskt gör. Filosoferna uttrycker det som att man handlar av egen fri vilja.

Vi använder alltså ordet frihet i två bemärkelser, politisk frihet och kontroll över våra egna handlingar. De båda bemärkelsen skiljer sig åt i betydande utsträckning. Att åtnjuta politisk frihet är en sak, att ha kontroll över hur man handlar är en helt annan. Politisk frihet har att göra med vår relation till staten, och därmed till en större grupp människor som vi själva är del av. Framför allt är den politiska friheten förbunden med hur långt staten undviker att genom lagar och lagligt tvång begränsa sina medborgares handlingar. Min kontroll över mina egna handlingar har inte direkt med någon sådan relation till staten att göra. Man kan ha kontroll över sina egna handlingar även om man bor alldeles ensam på en öde ö, bortom alla politiska institutioner, där det alltså inte kan vara frågan om att åtnjuta eller sakna politisk frihet. Men trots att politisk frihet och kontroll över hur man handlar inte är samma sak har teoribildningen för handlingskontroll i alla tider varit fylld av politiska analogier, något som inte är en tillfällighet. Tvärtom är det helt naturligt att en och samma term används både om vår kontroll över hur vi handlar och om ett grundläggande politiskt värde.

Det finns en viss analogi mellan handlingskontroll och politisk frihet. Tack vare att vi har en viss kontroll över våra liv får vi ett visst oberoende inom de begränsningar naturen ger – ett oberoende som stockar och stenar, och kanske inte heller de lägre stående djuren, har. Vi är inte alldeles underställda naturens befallningar och bestämmelser, utan har ungefär samma ställning i universum som medborgare har i en fri stat, det vill säga en stat som ger sina medborgare en viss politisk frihet och framför allt låter dem vara med och bestämma vad som händer med dem. Precis som en fri stat så överlåter även naturen åt oss att bestämma över åtminstone en del av våra liv. Också naturen ger oss ett visst mått av frihet.

Men denna analogi bär inte hela vägen, även om den hade särskild tyngd bland de gamla grekiska filosoferna, där många, särskilt stoikerna – den filosofiska skola som tog sitt namn efter den stoa eller pelargång i Aten där de brukade mötas för att diskutera och undervisa – faktiskt såg naturen som en kosmisk stat, en stat som styrdes och behärskades av förnuftet. Enligt min mening är det viktigare för oss i dag att det ligger en tydlig, politisk betydelse i att ha kontroll över sina handlingar, i att vara fri att handla i en sådan betydelse – en betydelse av frihet som politisk frihet. Det finns nämligen en plausibel koppling mellan vår status som människor, med kontroll över hur vi handlar, och det värde som vår frihet i förhållande till staten skänker oss. Om vi inte var eller trodde oss själva vara kapabla att bestämma över våra liv, med förmågan att styra över vårt eget öde, då skulle vi inte heller kunna se den politiska friheten – att staten låter oss styra våra liv och öden i den politiska sfären – som ett viktigt värde. Varför då inte använda samma term om både vår handlingskontroll och det politiska värde som förefaller vara beroende av denna handlingskontroll?

Och termen vilja då? Den har använts av filosofer på många olika sätt. I en speciellt viktig bemärkelse pekas den ut som en livsviktig, psykologisk förmåga, som alla friska vuxna människor har – förmågan att fatta beslut. Vi kan alla utföra handlingar som att gå på bio eller stanna hemma och liknande, men vi kan också först själva bestämma vilken av dessa handlingar vi ska utföra. Denna förmåga att fatta beslut eller välja tycks vara central för vår förmåga att styra och bestämma över våra egna handlingar. Vi brukar säga att vi själva styr över våra handlingar genom att hänvisa till att de hör ihop med våra beslut. ”Jag gör precis som jag vill! Det bestämmer jag själv!”

Frihet att handla kan rentav vara beroende just av friheten att bestämma – av viljans frihet. Att vi handlar som vi gör kan bero på att vi har förmågan att besluta hur vi ska handla, och att vi själva får avgöra vilka handlingsbeslut vi fattar. Det är ungefär detta jag kommer att argumentera för nedan, och också vad många filosofer förr i världen ansåg. Sedan 1600-talet har emellertid filosofer i den engelskspråkiga traditionen – filosofer verksamma i Storbritannien och Amerika – ofta förnekat att handlingsfrihet har något alls att göra med viljans frihet. Det finns, oavsett vad vi har vant oss vid att tro, ingenting som heter beslutsfrihet, påstår de, i varje fall är vår handlingsfrihet totalt fristående från beslutsfriheten. Till grund för denna dispyt om viljan och dess relevans för friheten ligger en djup tvist om de mänskliga handlingarnas natur.

Vi måste komma ihåg att vår frihet består i en frihet att handla – frihet att göra något eller att avstå. Frihet är däremot inte ett kännetecken på icke-handlande, åtminstone inte i första hand. Ta önskingar och begär som exempel, eller känslor. Begär och känslor är uppenbart inte handlingar. I sig är de bara tillstånd som kommer över oss eller som vi märker att vi har. Begär och känslor eller förnimmelser är passiva i den meningen att de är något som händer oss,

inte något som genast uppkommer som ett resultat av våra egna överlagda handlingar. Och eftersom begär och känslor inte är handlingar, eftersom de är något passivt som händer oss, ligger de utanför vår omedelbara kontroll. Det är inte vi själva som bestämmer vad vi åstundar eller känner, så som vi själva bestämmer vilka handlingar vi utför.

Ibland kan vi såklart kontrollera det vi begär eller känner. Men det beror enbart på att vi i viss mån kan påverka vad vi begär eller känner genom våra tidigare handlingar. Jag kan till exempel förstärka mitt begär efter mat genom att jogga en stund eller så kan jag lindra smärta genom att stryka på liniment eller koncentrera mig på att bara tänka på förra årets semester, och så vidare. Genom mina handlingars inverkan på passiva händelser som begär och känslor, kan min direkta kontroll över mina handlingar ge mig indirekt kontroll även över mina begär och känslor. Den kontroll vi har över våra handlingar utvidgas, så att vi får kontroll också över våra handlingars konsekvenser. Men vår frihet är ändå till sist en handlingsfrihet. Frihet utövas alltid genom handling – genom det vi avsiktligt gör eller avstår från att göra – och enbart genom handling.

Detta nära samband mellan frihet och handling är mycket viktigt. Det innebär att vi, för att förstå vad frihet är, också måste förstå de mänskliga handlingarnas natur, det medium genom vilket vi tycks ha förmågan att utöva vår frihet.

Därmed kommer vi till frågan om beslutsfattande och dess betydelse för frihet. Särskilt under senantiken och medeltiden brukade filosofer förklara kopplingen mellan handling och frihet med hänvisning till viljan. Själva uttrycket ”den fria viljans problem” som en beskrivning av ett problem rörande friheten att handla, visar hur allmänt omfattad uppfattningen var att handlingsfrihet var detsamma som viljans frihet. Frihet betraktades i allt väsentligt som ett

tecken på beslut eller val – all frihet var viljans frihet. Vi tänktes ha omedelbar kontroll över våra beslut – och genom våra beslut hade vi kontroll över allt annat. Friheten var knuten till handling, därför att beslutsfattande eller val var en central beståndsdel i det mänskliga handlandet, de var till och med den omedelbara form som handlandet tog. Frihet gällde alltså handlingar, då att handla var detsamma som att utöva fri vilja.

Hade filosoferna rätt i något avseende när de trodde på denna viljegrundade teori för handlingar? Hade de rätt när de trodde att handlingsfrihet var detsamma som viljans frihet? Som vi ska se finns det viktiga invändningar mot en sådan teori. Och engelskspråkig filosofi av yngre datum har minst sagt haft en benägenhet att utgå från att denna viljegrundade teori för handling och frihet var falsk. Faktum är att våra dagars filosofi i Storbritannien och Amerika ofta gått till den andra ytterligheten. Den har hävdade att handling, och kontrollen över hur vi handlar, inte har det minsta att göra med viljan eller viljans frihet. Jag anser denna moderna reaktion också vara felaktig. Om vi försöker att helt och hållet frikoppla handlingar och vår kontroll över handlingar från viljan och dess frihet, blir följden att vi istället för att få ett klarare begrepp om friheten tappar tron på den. Att ta bort viljan från den fria viljans problem är i praktiken att också avlägsna friheten.

Utan viljan kan vi överhuvudtaget inte förstå handlingsfriheten. Vi kommer att, i likhet med många moderna filosofer, sitta där och tro att hela denna idé om att våra handlingar är fria och under vår kontroll bara är ett utslag av ore-diga tankar. Och det är precis vad många moderna filosofer verkligen tror; inte bara att vi råkar sakna kontroll över hur vi handlar (som om det hade kunnat vara på något annat sätt), utan också att handlingsfrihet är en omöjlighet – att ingen någonsin kan vara fri att handla eftersom en sådan idé i sig är virrig och

motsägelsefull. Dagens filosofiska trend har i allt högre grad kommit att betrakta tron på handlingsfrihet som en orimlig vanföreställning – lika orimligt som att tro på cirkelns kvadratur.

Frihet och moral

Innan vi går närmare in på varför vår handlingsfrihet kan vara ett sådant problem måste vi emellertid ägna mer uppmärksamhet åt frihetens betydelse, åt varför det spelar någon roll huruvida vi är fria eller inte. Vi måste begrunda frihetens plats i moralen. Här riktas strålkastarljuset återigen mot våra handlingar.

Vi anser helt naturligt att handlingar – vad vi själva gör eller avstår från att göra – har en speciell moralisk innebörd. En mycket viktig del av vardagsmoralen gäller det individuella moraliska ansvaret, tanken att man kan hållas ansvarig för hur man lever sitt liv. Det vi är omedelbart ansvariga för i våra liv är våra handlingar. Vi har alla ansvar för vad vi gör och undlåter att göra. Sådan är åtminstone den allmänna uppfattningen. Om man utan något godtagbart skäl avsiktligt har handlat på ett sätt som man från början visste skulle skada eller såra någon annan – man har kanske med vett och vilja sagt något elakt till en vän – får man ta på sig skulden för den skada man har åsamkat. Andra kommer att ge en skulden och hålla en ansvarig, och när man börjar fundera över vad man har gjort kan man mycket väl komma att klandra sig själv. Man får dåligt samvete för vad man har gjort.

Moralen förser oss med normer som är förpliktande, som vi har ansvaret att följa och som vi med all rätt kan bli klandrade för att inte uppfylla. Och dessa normer tillämpas på hur vi handlar. Samma ansvarsbörda gäller inte känslor

eller begär, åtminstone inte de känslor eller begär som kommer över oss utan att vi själva kan hjälpa det. Jag kan till exempel känna mig fientligt sinnad mot dig, men om den känslan plötsligt bara kom över mig – om den inte var följden av något jag hade gjort och om jag inte kunde ha gjort något för att förhindra den – hur kan jag då klandras för den?

Vi har ansvaret för det vi själva gör eller låter bli att göra, men inte för vad som händer med oss oberoende av våra egna handlingar. Det är en syn på ansvar som vi känner igen och den är helt naturlig. Men varför bär vi det moraliska ansvaret för våra handlingar och dess konsekvenser och inte för något annat?

Nyckeln till varje trovärdig förklaring måste bestå i att finna en koppling mellan moraliskt ansvar och någon form av självbestämmande. En väsentlig del av skuldbeläggning – att hålla någon ansvarig för att ha begått en orätt – är att den riktas mot den som utför handlingen. Vi påstår ju att det är agenten själv – just den personen och inte någon händelse eller process knuten till honom – som är ansvarig. Det vi håller den handlande ansvarig för måste därför vara något som med rätta kan identifieras med honom och läggas vid hans tröskel. Det vi håller den handlande ansvarig för måste vara något som han själv har bestämt skulle hända. Det måste vara något som bestämts av agentens eget själv – något, skulle man kunna säga, självbestämt. Om vi är moraliskt ansvariga för våra handlingar, men inte för våra känslor och begär, måste förklaringen vara att det relevanta slaget av självbestämmande ligger i handlandet, inte i önskningar eller begär.

Det tycks som om sunda förnuftet ger en tydlig förklaring till varför vi är moraliskt ansvariga för våra handlingar, men inte för exempelvis känslor och begär. Sunda förnuftet hänvisar till friheten, till det som vi har kontroll över

eller det vi själva bestämmer över. Vi bestämmer själva hur vi handlar, men inte vilka känslor vi har eller vilka begär som sköljer över oss. Vi har handlingskontroll, men ingen direkt kontroll över känslor eller begär som är oberoende av handling. Det är därför vi är moraliskt ansvariga för våra handlingar och inte för våra känslor och önskningar.

Att hänvisa till frihet för att förklara det moraliska ansvaret känns helt naturligt och skälet är att utövandet av kontroll eller frihet är självbestämmandets mest omedelbara, intuitiva form. Vi identifierar helt naturligt den handlande agenten med utövandet av hans frihet. Det är ju agenten som bestämmer.

Föreställningen att man handlar fritt – att vi själva styr över hur vi handlar – tycks alltså ligga till grund för vårt moraliska tänkande. Klander och skuldbeläggning är rättvist endast om vi verkligen kan kontrollera vårt handlande. Det måste ha varit ditt eget beslut att fälla den där sårande kommentaren. Om du fällde den utan att ha minsta kontroll över det, hur kan du då klandras för att du fällde den?

Om det är vår frihet som upprätthåller och rättfärdigar känslor som klander och skuld, så gäller likaledes att våra juridiska system utgår från föreställningen om mänsklig frihet, med tanke på att domstolar straffar människor och håller dem lagligt ansvariga för vad de har gjort. Straff räknas bara som äkta, i motsats till simpelt tvång eller våld, om de utmäts för en brottslig handling som anses motivera straffet. I straffet ligger inbyggt att den straffade verkligen bär skulden för sin orättfärdiga gärning, och därmed verkligen är ansvarig för vad han gjort. Därmed är straffet rättvist endast om den straffade hade kontroll över sin handling, om han verkligen själv bestämde huruvida han skulle handla som han gjorde.